

OSMA BANIJSKA BRIGADA

U prve okršaje s neprijateljskim snagama koje su se grupisale prema planu Vajs I ušli smo ujutro 12. januara 1943. godine. Za narod Banije i njegovu vojsku (tri brigade svrstane u 7. diviziju i Banijski partizanski odred) nastali su dani teških iskušenja.

Sjećajući se tih dana moram priznati da prije rata nisam dobro poznao ljude svoga kraja, mada sam odrastao među njim. Tek rat, i sve strahote koje je donio, otkrio mi je, postepeno, sve ljudske vrline Banijaca — slobodoljubivost, hrabrost, samoprijegor, patriotizam i ljubav prema bližnjem — koje su ih u surovim danima ustaškog terora čvrsto sjedinile pod zastavom Komunističke partije. Ujedinjeni u ustanku, Banijci su ostali jedinstveni u toku cijelog oslobodilačkog rata. Veoma čvrsto idejno-političko jedinstvo vojske i naroda pretvorilo je Baniju u monolitan dio fronta. Prije početka IV ofanzive Banija, okružena utvrđenim neprijateljskim garnizonima, bila je povezana u cjelovitu slobodnu teritoriju sa ustaničkim područjima Korduna, Like, Gorskog kotara i Bosanske krajine. Na tu slobodnu teritoriju sada su kretale okupatorsko-ustaške jedinice.

Pred nadmoćnim neprijateljem krenuo je drumovima, raskaljanim od snijega koji se topio, veliki zbjeg banijskih ljudi, žena, staraca i djece, natovaren onim što je na svojim leđima, kolima ili saonama mogao da ponese, goneći malobrojnu stoku koju je još imao. Iz gunjeva i torbi na leđima ili sa kola virila su blijeda unezverena lica mališana. Malo odrasliji držali su se za ruke ili skute svojih majki; polubosi, mokri i prozeblj borili su se da ne izostanu. Kolone su se kretale, ukrštale sa svojom vojskom, krčile ceste ili se raspršivale po ogoljelim šumarcima pri naletu neprijateljeve avijacije. A ona ih je nepre-

kidno, u stopu pratila, sadistički usmjeravajući udarac za udarcem na bespomoćne izbjeglice. Krvavi tragovi ostajali su na snježnim putevima, poljima i proplancima. Raspršene kolone opet bi se okupljale, nijemo i bez jauka, i produžavale za svojom vojskom, sve više se utapajući u daljine, u magle. Potresna drama naroda Banije, započeta na kućnom pragu, nastavila se preko Krajine do Neretve, do masiva Dinare i Kapele, dokle su uspjele da stignu iscrpljene i desetkovane kolone izbjeglica, povlačeći se pred neprijateljem i slijedeći trag svoje vojske. Žrtve su se pele na hiljade; kolone su od zime, gladi, bolesti, četničke kame i okupatorovih zrna, naleta avijacije i drugog zla postajale sve manje, dok se nisu posve utopile i nestale u bespućima planina zavijanih snijegom. Malo ih je još jednom prešlo svoj kućni prag.

Kad je 369. legionarska divizija sa 3. gorskim zdrugom (u jačini od oko 18.000 vojnika) 12. januara otpočela da nastupa, prema njoj su se našle banijske jedinice koje su brojale oko 3.000 boraca — znači, u omjeru 6 : 1. Nastupajući s linije Kostajnica — Sunja — Petrinja ka slobodnoj teritoriji Banije, 369. divizija je nastojala da brže slomi otpor naših jedinica i da se preko Banije i Cazinske krajine u rejonu Bihaća poveže sa snagama 7. SS divizije »Princ Eugen«, koja je nadirala od Karlovca preko Slunja ka Bihaću. U žestokim sudarima, dajući sve od sebe, banijski borci su nanosili teške udarce legionarskoj diviziji koja se pod njima savija, posrće i zaostaje. Zato narod u povlačenju zastaje, prikuplja se odmah iza linije fronta, prati događaje i očekuje ohrabrujuće vijesti. Majke, žene i djeca sačekuju brigade i traže svoje najbliže.

Sjećam se jednog takvog susreta, koji je plaćen visokom cijenom. Velika masa je bila zaostala u selu Zirovcu. Tu su još prije ofanzive bile razmještene mnoge ustanove: Okružni komitet KP za Baniju, Okružni NO, komanda vojnog područja, razni kursevi itd. Borbe su se vodile 700—800 metara ispred sela. Stab 8. brigade spustio se u selo oko 15 časova 22. januara i smjestio u jednu kuću. Bio je sunčan dan. Tek što smo se smjestili, začu se šum aviona. Kroz otvorene prozore opazismo na nebu 9 »štuka« u borbenom poretku; ocijenismo da im je kurs na Bihać — tadanji centar oslobođene teritorije. Ali, prevarili smo se u ocjeni: »štuke« su produžile da bi zauzele povoljniju poziciju za napad i iznenadile selo. Začu se prva, zatim druga, a onda desetine i čitave serije eksplozija. Nastade krkljanac. Gomile žena i djece u paničnom strahu bježale su na

sve strane. Uskomešaše se desetine kola sa zaprežnom stokom. Vrisak i zapomaganje slili su se sa stravičnim zavijanjem avionskih sirena. Riješismo da ostanemo u kući. Bombe su padale lijevo i desno dižući stubove zemlje izmiješane sa snijegom i dijelovima ljudskih tijela. Kuražimo jedan drugog, čak se i našalimo na račun udesa koji nam svaki čas može donijeti jedan direktan pogodak. Punih 25 minuta intenzivno je trajalo bombardovanje ovog ne baš velikog sela.¹

Kada se šum motora izgubio, izađosmo napolje. Ukaza nam se strašan prizor: po snijegu i u ruševinama kuća ležalo je mnogo leševa, a teško osakaćeni bauljali su i dozivali u pomoć. Ubrzo prebrojismo 60 leševa. U podrumu učiteljevog stana, na koji se sručio direktan pogodak, prepoznasmo među leševima Jocu Milibratovića, sekretara Okružnog komiteta, Mitra Mitića, predsjednika Okružnog NOO, učitelja, njegovu ženu i dvoje djece. U skloništu je bilo 14 poginulih među kojima i prvoborac Adam Vladić i mnogi drugi. Broj teže i lakše ranjenih prelazio je broj mrtvih. Gubici zaista veliki.

Dok se situacija nekako smirila, već je pao sumrak. Preostali narod, potresen i umoran, napuštao je selo. Pristigli su i borci brigade — bilo je dirljivih susreta. Neki su šuteći, bez suze u oku, sahranjivali svoje. Dolazila je noć, a sa njom i hladna tišina. Kolona se odlijepila od sela; teturajući sa prozeblom i pospanom djecom polako se gubila u zimskoj noći.

Stigli su kuriri iz divizije. Stab se okupio da čuje novosti. Slijedi pokret. Poslije kraće izmjene mišljenja donijeta je odluka — utvrđeno vrijeme pokreta, ucrtana marš-ruta na karti. Vrijeme se ne smije gubiti. Treba koristiti noć. Danju je avijacija vrlo aktivna. Snijeg je i kretanje kolona lako se uočava.

Uvjereni smo da komanda divizije zna koliko bi nam bila potrebna bar jedna noć za odmor. Očigledno, situacija nalaže

¹ Kasnije smo doznali da su pred sam početak IV ofanzive, u jednoj akciji na željeznički ešelon sa vojskom, na pruzi Sisak — Sunja, bili zarobljeni i neki civili i željezničari. Oni su zadržani u komandi područja u Zirovicu, gdje je nad njima vođena istraga nekih desetak dana. Za to vrijeme korišćeni su za rad na uređenju skloništa za okružne ustanove. Čak su neki od njih i nacrtali pravili. Prvih dana IV ofanzive pušteni su na slobodu. Zbog toga je i razumljivo što je bio pripremljen tako snažan vazdušni napad na ovo selo i što je direktan pogodak pogodio i sklonište. Težina bombi iznosila je i do 250 kg.

drugo. Danas je 23. januar. Iza nas je već dvanaest dana i noći teških i upornih bojeva, izrazito aktivne i uporne odbrane protiv mnogo nadmoćnijeg neprijatelja, bez ijednog dana odmora. Gubici u diviziji su osjetni. Samo naša, 8. brigada ima 314 izbačenih iz stroja. Kod neprijatelja su gubici još veći. Toga dana utvrdismo da se 369. divizija ukopava i prelazi u odbranu na čitavoj širini fronta. Iako je neprijatelj brojno i tehnički mnogo jači, mi smo premoćniji u primjeni raznovrsnih taktičkih postupaka. Kad bi neprijatelj ispružio svoje krake da nešto uhvati, okruži i zdrobi — uvijek bi promašio. Udario bi u prazno. Zatim bi, neočekivano i često, dobijao udarce, tako da je sve više krvario, iscrpljivao se, ošamućivao — dok konačno nije stao. Njegova premoć u tehnici, posebno u avijaciji, nije u punoj mjeri došla do izražaja. Poslije rata u neprijateljskim dokumentima je pročitano da je diviziji ozbiljno zamjereno što nije izvršila postavljene zadatke na području Banije. To je bio rezultat borbe 7. divizije, ali skupo plaćen.

I sada, kad su porasle mogućnosti za predah, za još uspješniji obračun sa 369. divizijom, u naređenju komande 7. divizije stoji: »U noći 23/24. izvršiti marš pravcem: »Zirovac — V. Kladaša — Tržac — Tržačka Raštela, izbiti na desnu obalu r. Korane i desno od rijeke odabrati i posjesti najpogodnije položaje za odbranu frontom na sjever.« Dužina naređenog marša iznosila je oko 35 km. Sada nam je jasno da divizija napušta Baniju. To je njeno prvo odvajanje od Banije, od svoje baze iz koje je crpila snagu, popunjavala se i snabdijevala.

Razidosmo se po bataljonima. Trebalo je zamorene i neispavane borce pripremiti na nove napore, iako su na njih već navikli. Zadatak su primili svjesni da se mora izvršiti. Partijska i skojevaska organizacija koriste kratak odmor brigade za svoj rad. Od njihovih članova se najviše traži i očekuje. Večera je brzo podijeljena. Zatim su formirane kolone. Komanda za pokret je prenijeta. Čelo kreće. Ostavljamo napuštene, mahom popaljene domove pitomih sela Banije. Još je u zraku miris sago-relog vlažnog sijena.

Tiho kreću kolone preko ispresijecanog zemljišta Cazin-ske krajine. Iscrpljenost od nesаницe i napora u prethodnim borbama diktira da vodimo računa o tempu marša. Svakoga sata dajemo kratak odmor. Tada se mnogi ispruže po snijegu da desetak minuta odmore umorne noge. Ponekog i san prevari. Staramo se da niko ne izostane. Postao bi žrtva sna u januarskoj

noći. One kojima ponestane snage stavljamo na kola u komori brigade ili na konje da se malo okrijepe snom.

Marš traje cijelu noć. Stigosmo u svitanje na prostoriju Tržac — Tržačka Raštela — s. Gata; tu ostajemo i slijedeća dva dana. Pred nama je 7. SS divizija. Naš je zadatak da zatvorimo pravac Tržac — Izačić-Grad — Bihać. Neprijatelj je težište svoga dejstva usmjerio pravcem Slunj — Ličko Petrovo Selo — lijeva obala Korane, koji zatvara naša 7. brigada i neke jedinice 8. kordunaške divizije. Na tom se pravcu slijedeća dva dana zbijaju jači okršaji, a prema našim položajima neprijatelj istura svoje slabije dijelove. Naše patrole i izviđači stalno su u pokretu. Neprijatelj je takođe aktivan u izviđanju sa zemlje i iz vazduha. Dolazi do naizmjeničnog puškaranja sa njegovim manjim izviđačkim grupama, a snažniji sudar sa dijelovima 7. SS divizije imali smo tek trećeg dana. Do sudara je došlo pod vrlo nepovoljnim uslovima za nas.

Negdje u popodnevnim časovima 27. januara dobismo naredenje komandanta Jakšića iz koga doznajemo da je naša divizija stavljena pod neposrednu komandu Vrhovnog štaba, te da se u vezi s novom situacijom glavnina divizije u noći 27/28. januara prebacuje preko Une i kreće u pravcu s. Hrgara, sa zadatkom da zatvori prilaze od Bihaća u Ripački klanac. Naša brigada ostaje u zaštitnici, s tim da se preko Une prebaci iduće noći 28/29. Ponosni smo što je diviziji ukazano takvo povjerenje od strane vrhovnog komandanta. U vezi s dobijenim zadatkom brigadi predstoji marš u toku cijele naredne noći 27/28. da bi na vrijeme stigla i zaposjela novu liniju odbrane u podnožju kose na kojoj se prostire selo Izačić-Grad, sjeverozapadno od Bihaća. Toga dana nismo imali podataka o stanju pred frontom 7. SS divizije. U naredenju se o tome nije govorilo. Vjerovatno, u nedostatku podataka. Nemamo podataka ni o kretanju 369. divizije, pred kojom je, po odlasku 7. divizije, ostao samo Banijski odred. Njeni dijelovi mogu nam se pojaviti svakog časa na desnom krilu ili u pozadini. Po padu mraka formiramo kolonu i krećemo na zadatak.

Nismo ni slutili da je 7. SS divizija toga dana, do pada mraka, svojim prednjim dijelovima već izbila u visinu položaja koji smo mi mogli zaposjesti tek narednog dana u zoru. U stvari, brigada je na čitavoj dužini marš-rute imala u neposrednoj blizini svog desnog boka grupisane snage 7. SS divizije. Neprijatelj je sređivao i odmarao jedinice, pripremao se za sutrašnji pohod. Inače je u nastupanju običavao da se noću odmara i

priprema, a u jutru da produžuje dalje. To je njegova taktika — nama poznata i dobrodošla.

Marš je veoma naporan, ne toliko što se gazi dosta dubok snijeg, već više zbog premorenosti. Naša taktika zahtijeva da koristimo noć za pregrupacije, izvođenje manevara, pokreta, marševa i protivnapada na još neutvrđene i neuređene položaje neprijatelja. To nam daje preimućstvo, a neprijatelja nagoni da bude budan, da se ukopava, usporava njegove pokrete, donosi mu gubitke — iznurava ga, te njegova premoć u tehnici i avijaciji ne može u punoj mjeri da dođe do izražaja. No, takav naš rad zahtijeva od boraca krajnje fizičke i psihičke napore.

U zoru 28. januara stigismo u Izačić-Grad. Odmah rasporedismo bataljone prema planu za odbranu. Riješismo da se veći dio ljudstva odmori nekoliko sati, pa na položaj isturamo samo osiguranja. Kuvari nemaju odmora: odmah nastavljaju kazane. Želimo što prije da okrijepimo ljude toplim jelom. Prošli dan primili su samo jedan mršav obrok suhe hrane. Komanda brigade ima u vidu da smo stigli u toku noći, da nam je teritorij nepoznat, kao i situacija na frontu, da je ljudstvo veoma umorno, te zato ne zapostavlja mjere budnosti.

Već se dobro razdanilo. Obilazimo osiguranja isturena samo 200—300 metara ispred sela. Nađosmo neke da drijemaju naslonjeni na pušku. Ispred nas je povećá ravna poljana. Ona nas odvaja od komunikacije koja od Slunja preko Ličkog Petrovog Sela vodi za Bihać.

Uzimam dogled i osmatram. Rekao bih, u pravi čas. Odmah opažam poveliki streljački stroj na udaljenosti od nekih 800 metara, koji se polako kreće u pravcu naših položaja. Razaznajem šljemove. Odmah naređujem osiguravajućim dijelovima da otvore vatru. To je znak za uzbunu uspavanom ljudstvu. Dok stigismo do prvih kuća, već je sve na nogama — komandiri četa i vodova izdaju naređenja. Prateća četa brigade, minobacački i mitraljeski vod toware oruđa. Svi hitaju na položaj. U međuvremenu stiže avijacija. Opet »štuke«. Sad ih je samo 5, ali dovoljno da izazovu pometnju i paniku u slučaju iznenađenja. U ponirućem letu zasipaju selo bombama. Očigledno, njihova pješadija i avijacija dobro sadejstvuju.

Kuvari rasipaju hranu, bacaju kazane u kola, jure i hvataju konje pomahnitale od bombardovanja. Po pet »štuka« stalno se smjenjuju, bombarduju i mitraljiraju. Dobro je što su bataljoni u poslednjoj minuti napustili selo, razvili se za borbu i otvorili vatru. Bataljon Branka Krnetića napao je lijevi,

a bataljon Adama Macakanje desni bok streljačkog stroja neprijatelja. Sa centra im se pridružio bataljon Miloša Suzića Suze. Neprijatelj je razbijen i natjeran u bjekstvo; nosi sa sobom mrtve i ranjene. Mi imamo dvojicu mrtvih i nekolicinu ranjenih od bombardovanja. Složismo se u jednom: budnost je bila presudna za ishod borbe.

U toku dana ostadosmo na istim položajima. U neizvjesnosti. Očekujemo ponovne napade. Zato uređujemo položaje i čekamo. Iza nas, udaljena oko 3 km, nalazi se Una — duboka i hladna. Neda se preći bez priručnih sredstava. Dan je protekao mirno. Cijenimo da je jutarnji napad vjerovatno izvršila pobočnica koja je osiguravala lijevi bok 7. SS divizije, a kasnije se pomjerala paralelno sa glavnim snagama — ka Bihaću. U toku naredne noći prebacismo se preko Une. Inženjerci divizije došli su nam u susret — i kuriri s njima. Organizovali su prebacivanje pomoću jednog ovećeg spiava, u rejonu sela Pokoja. Iste noći prebacili su se na desnu obalu Une, u rejonu Ostrošca, 16. brigada i Banijski partizanski odred.

Iza nas je ostala Una. Još jedna neprospavana noć. Željni smo odmora, predaha. Iza nas je 16 dana neprekidnih napornih borbi i marševa. To se čita na mnogim licima. Broj karabina u rezervi stalno je u porastu. Imamo i bosih, a snijeg je oštar za smrznuta i natečena stopala. Pobjeđujemo napore i krećemo dalje.

Po prelazu Une primismo novo naređenje iz divizije. Doznajemo da su dijelovi 7. SS divizije stigli u Bihać noću 28/29. januara. Produžujemo marš danju: moramo što prije zaobilaznim putem izbiti na komunikaciju Bihać — Bosanski Petrovac i stići u s. Hrgar da zatvorimo pravac nadiranja 7. SS divizije. Vrijeme je odlučujući faktor — treba da radi za nas. Jutarnja magla sprečava rad izviđačke avijacije. Srećna okolnost za kretanje kolone. U popodnevним časovima stigismo u Hrgar. Komanda divizije dade nam slijedeću noć za predah. To je bilo neophodno.

Dan ranije (29. januara) 7. brigada je zaposjela topografski jake položaje, koji zatvaraju prolaz kroz Ripački klanac, a ovog jutra naša 8. brigada posjeda desno od nje položaje za odbranu na liniji s. Bijeje Vode — Golubić. Ujutro 31. januara, poslije solidno izvršene avio i artiljerijske pripreme i uz po-

dršku tenkova, neprijatelj je izvršio snažan juriš na položaje divizije. Puna tri dana vodimo žestoke borbe; divizija uspješno odolijeva svim nasrtajima neprijatelja, koji su se u toku jednog dana i više puta ponavljali. U noći 2/3. februara neprijatelju je uspjelo, vjerovatno po uvođenju rezervi, da u borbi prsa u prsa probije položaje na odsjeku 7. brigade i potisne zamorene jedinice divizije; sada je imao slobodan prolaz kroz Ripački klanac. U trodnevnim borbama Nijemci su pretrpjeli osjetne gubitke. U svoj operativni bilten unijeli su brojke: 99 mrtvih, 250 ranjenih i 12 nestalih vojnika i oficira. I mi smo pretrpjeli veće gubitke, naročito 7. i 8. brigada. U ovoj borbi je junački poginuo i komandant Udarnog bataljona 7. brigade Živko Bronzić (narodni heroj).

Trećeg februara 8. brigada se odmara. Neprijatelj u toku dana nije nastupao. Krajem dana dobijamo naređenje za pokret, koji treba otpočeti u 5.00 časova idućeg jutra. Ostala nam je noć za odmor. Prema naređenju, 4. februara u 19.00 časova preuzimamo položaje 7. brigade na liniji s. Lipa — Vijenac — Lisa. Zatvaramo pravac: Hrgar — Vrtoče — Bosanski Petrovac. Dubina ovog pravca iznosi oko 60 km. Opet smo u zaštitnici divizije. Ujutro 5. februara dolazi do jačeg sudara sa dijelovima 7. SS divizije koji nastupaju. Poslije kratkog predaha borci su orniji za borbu. Neprijatelj je dočekan iznenadnom bliskom vatom. Pretrpio je veće gubitke. Po našoj ocjeni, oko 50 mrtvih i ranjenih. Zadržasmo ga pred položajima cijeli dan.

Naredne noći mijenjamo položaje. Slijedeća tri dana vodimo borbu povlačeći se sa linije na liniju — po principima zadržavajuće odbrane. U noći se odlijepljujemo od neprijatelja, da bismo ga narednog dana sačekali i na povoljnim položajima iznenadili. On za podršku koristi tenkove, koji ne mogu van ceste, sem na kraćim relacijama. Zato ih mnogo ne rešpektujemo.

Poslije četiri dana naizmjeničnih borbi i pokreta 7. februara u 12.00 časova stižemo u s. Drinići. Opet smo veoma zamoreni — četiri noći i četiri dana bez odmora, uz male obroke suhe hrane. Stigosmo bez 1. bataljona — on je još ujutro, u 7.00 časova odsječen iznenadnim prodorom neprijatelja i nabačen na masiv Osječenice. (Poslije dva dana probijanja kroz planinu, sudarajući se s manjim i većim dijelovima neprijatelja, stigao je u sastav brigade.)

Na prilazima sjeverno od Bosanskog Petrovca ponovo se nadosmo sa izbjeglim narodom Banije. Kako nam rekoše, neki

su zbjegovi stigli već do Drvara. Sa narodom su i partijski radnici sa terena. Oni ga ponešto obavještavaju o pokretima neprijatelja i pomažu mu da se nekako orijentiše. Narod više očekuje od vojske. Od svoje 7. divizije. Ona je njegova krv i meso. Želi da čuje vijesti sa Banije, a i sve druge koje bi govorile da će se bure što ga gone ubrzo utišati i nevolje prestati. Hrane je ponestalo. Krov nad glavom su zvijezde, neki gunj ili prnjak. Tu u šumarcima ispred Bosanskog Petrovca vatra danju ne smije da gori, dim bi se vidio. Neprijateljska avijacija ne šteti goloruk narod. On je lišen slobode i prava na život. Djeca u naručju majki vrište. Traže topao kutak, toplo mlijeko, a one im to pružiti ne mogu. Danima i nedjeljama lišeni su najsušnih potreba. Ni najmlađi nisu zaštićeni od okrutnosti surovog rata.

Omladina, mladići i djevojke, prilazi koloni i traži mjesto u stroju. Pušaka u rezervi ima. Kolona se povećava i udaljuje. Majke uplakanih očiju opraštaju se od svoje djece — boraca. Ostaju mališani, žene i starci. Masa oboljelih, nemoćnih. Kreću se i oni naprijed, za vojskom. Kuda, dokle, ima li nade — riječi su koje prate ove iznemogle, ogoljele kolone.

*

U toku slijedeća tri dana (8, 9. i 10. februara) naši su položaji Đurinovača (k. 910) — Bukovačko brdo (k. 832) — s. Šekovac — Oštrelj — Grljavica; zatvaramo pravac Bosanski Petrovac — Oštrelj. Dolazi do povremenih sudara s prednjim dijelovima neprijatelja. Usporavamo njegovo nadiranje. Komanda brigade sada već rede ima kontakt sa komandom divizije. Divizijom neposredno komanduje Vrhovni štab. Događaji se brzo smjenjuju. Poznato nam je da ostale brigade naše divizije posljednjih dana vode naporene borbe da bi zadržale brzo prodiranje nadmoćnog neprijatelja. Nekada naša brigada dobija naređenja izravno od VS. Takvo jedno naređenje primismo 10. februara u 12.00 časova — predstoji nam višednevni naporni marš. Volimo što smo u blizini VS, što o nama više zna i mi o njemu. Osjećamo se nekako jači, jer znamo da je tu negdje i naš vrhovni komandant, drug Tito. Želimo da ga vidimo. Druga godina rata je pri kraju, a nismo ga vidjeli. Puno znamo i čitamo o njemu. Svakodnevno je on sa nama, u koloni, na maršu, u boju. Zato nam žrtve i naponi postaju lakši.

Pred nama je petodneveni marš, nepoznate staze, snijegom pokriveni planinski masivi. Naša komora na kolima nije za planinske staze. Još jedan problem više. Banijci nisu vični brdskom transportu. Podesnih konja za njega nemamo. Ipak, nekako se snalazimo. Komora je prebačena na brdski transport. Čak i rezervno oružje. Ništa ne ostavljamo što nam je potrebno. Prilagođavamo se novim uslovima. Najteže je s obućom. Ne znamo praviti opanke od kozje kože. Zato uvijek poneko gazi snijeg bosim nogama. To nam najteže pada. Ne znamo kako da dođemo do kože. Defanzivne borbe ne daju mogućnost da se snabdijevamo od neprijatelja. Zato snabdijevanje u novim uslovima postaje za nas sve teže. Posebno je složen problem snabdijevanja hranom. Krajevi kroz koje prolazimo su siromašni. Zalihe, ukoliko ih je i bilo, istrošene su.

Brigada je postrojena u 14,00 časova, spremna za pokret. Krećemo. Pravac marša: s. Drinići — Drvar — s. Mokronoga — s. Crni Vrh — s. Potkraj — s. Isakovci (Glamočko polje) — preko masiva Krbaljine na Košare — s. Malovan — s. Ravno — s. Vukovsko. Dužina marš-rute je oko 150 km. Nekada maršujemo i noću. U jednoj od tih noći prvi put doživljavamo susret sa iznenađujuće jakom prirodnom stihijom. To se desilo pri prelazu preko Krbaljine, na relaciji s. Isakovci — Babića i Marica košare. Ovo umalo nismo platili velikim žrtvama.

Prema naređenju VS krenusmo u 15.00 časova iz s. Isakovci, koje se nalazi u Glamočkom polju, u podnožju zapadnih padina Krbaljine. Preko masiva vodi konjska staza. Uzesmo jednog seljaka srednjih godina za vodiča. Tek što krenusmo, kolona se poče peti uz dosta strm nagib. Oblačne je. Susrećemo po koji talas guste magle, koji vjetar nosi prema podnožju. Vodič nas upozorava da nipošto ne nastavljamo penjanje, jer je vrijeme loše. Kaže da u ljetnim danima zna da dune vjetar takvom snagom da ruši natovarenu stoku. Zimi je to mnogo opasnije. Njegovo upozorenje tumačimo željom da izbjegne naporan put. Krećemo dalje. Sto se više penjemo, snežni pokrivač je sve deblji. Pada sumrak, a s njim počinje i snijeg. Vjetar postaje sve snažniji i ledeniji. Upozoravamo vodiča da slučajno ne pokuša bjekstvo. Snijeg je zameo stazu, zasipa nemilice. Noć postaje sve gušća. Staza se potpuno izgubila. Kolona se sporije kreće. Pipamo, jer se možemo survati u neki ambis. Vodič nas uvjerava da više ni sam ne zna gdje smo. Zahvatila nas je veoma snažna oluja, koja ruši ne samo konje sa tovarom nego i nas. Snažan vjetar lijepi nam snijeg na lice i odmah ga zamr-

zava. Sve šumi i zavija kao u kotlu. Starješine se probijaju uz kolonu — niz kolonu. Naređuju da se borci međusobno čvrsto drže. Komanda brigade je na okupu: pada odluka da pokušamo nazad. Komandant se orijentiše prema pravcu vjetra. Već nakon jednog časa osjetismo da snaga vjetra jenjava — poslije nekoliko sati pipavog spuštanja po snijegu, vjetru i gustoj noći nađosmo se na polaznoj liniji. Do jutra se odmorismo. Sutra produžismo istim putem.

Sem manjih smrztina, većih povreda nije bilo. Ostali smo bez nekoliko konja — njihove kosture nađosmo slijedećeg dana. Zvijeri ne ostaviše od njih gotovo ništa. Nekoliko sanduka sa municijom stajalo je zavijano snijegom. Odlučivale su minute. Da smo slučajno zalutali u toj vijavici, — pitanje je kako bi se sve svršilo. Očigledno, seljak je bio u pravu. Poznavao je čudi ove planine. Za nas — jedno iskustvo više.

Poslije dugog i napornog marša brigada je 15. februara u 12.00 časova stigla na prostoriju s. Bogdašići — s. Vukovsko — s. Ravno. Na ovoj liniji organizujemo položaje za odbranu frontom prema Kupresu; na njima ostajemo slijedeća tri dana. Na položaje isturamo manje dijelove, ostalo ljudstvo se odmara. Organizujemo izviđanje pojedinih pravaca. Ovo vrijeme koristimo za partijsko-politički rad, rješavamo probleme ishrane, opravljaju se odjeća i obuća. Znamo da predstoji dalji pokret.

Na posljednjoj etapi marša preko Glamočkog polja opet susrećemo ostatke zbjegova naroda Banije. Nađosmo se i sa nekim partijsko-političkim radnicima. Od njih doznajemo da su se izbjeglice rasturile ko zna kuda, po manjim grupama. Svaka od njih za sebe traži izlaz iz teške situacije. Većina bi htjela da se vrati na Baniju. Jedan dio drži se jedinica svoje divizije, prati ih u stopu, presijeca im puteve — tako se osjeća sigurnijim.

Mnogi su zbog iscrpljenosti zaostali usput i postali žrtva neprijatelja. Osjeća se sve manja kontrola nad stihijom koja je ove ljude nabacila u krševu Bosne. Tu im se nije mogla ukazati efikasnija pomoć s obzirom na siromaštvo ovih krajeva, doba godine, gibanje izlomljenog i rasplnutog fronta, koji se preli-vao nekad preko snježnih masiva, nekad u kolonama proticao klancima i zapljuskivao i povlačio za sobom i dijelove nemoćnih kolona izbjeglih, koje su pokušavale da se spasu najgorog.

Opet nam se priključuje nešto omladine. Pušaka ima dosta za njih. Nude nam se seljaci starijih godina za komordžije. Zele pobjeći od neizvjesnosti i podijeliti sudbinu s vojskom.

Primamo i njih jedan broj. To nam je dobro došlo, jer su nam borbeni redovi već dobro prorijedeni. Neke oveće grupe ljudi i žena uputiše se mimo naše volje tragom brigade. (Sa nekima od njih nađosmo se u dolini Rame i na Neretvi. Čak su neki sa vojskom prešli i Neretvu. Koliko znam, od meni poznatih nije se niko sa ovog puta vratio. Iscrpljeni od puta i gladovanja, mahom postadoše žrtve tifusa.)

*

Po dolasku u Glamočko polje uhvatismo vezu sa komandom 7. divizije. Njene ostale brigade djelovale su i maršovale po posebnom planu.

U drugoj polovini dana 17. februara dobismo naređenje Vrhovnog štaba da sa brigadom izvršimo marš pravcem Vukovsko — Zahum — Jaklići — Pidriš — Gornji Vakuf sa zadatkom da izbijemo na širu prostoriju G. Vakufa, posjednemo položaje na liniji: s. Paloč — s. Tihomišlje — s. Planinica. Početak marša određen je za 18. februar u 05.00 časova. Istog dana u 10.00 časova stigismo na određenu prostoriju. Prema odluci komandanta brigade bataljoni su raspoređeni u slijedećem borbenom poretku: 1. bataljon — Planinica, 2. bataljon — Paloč i 3. bataljon — Tihomišlje. U visini položaja 8. brigade, na desnoj obali Vrbasa, posjela je položaje 3. krajiška brigada.

U rejonu Donjeg Vakufa pronađosmo štab 3. krajiške, sa komandantom Nikolom Karanovićem. Krajišnici su nas vrlo srdačno dočekali i ugostili. Njihova brigadna komora bila je bogatija, te se dobro okrijepismo. Dadoše nam obavještenje o neprijatelju, o mjesnim prilikama, o stanovništvu — koliko im je to bilo poznato. Oni su sve do ovog časa vodili ofanzivne bojeve u sastavu 1. proleterske divizije i mnogo ne znaju o pokretu njemačkih divizija koje smo mi imali prilike da dobro upoznamo.

Valja priznati, Krajišnici su na nas impresivno djelovali. Bila je to brigada u punoj borbenoj snazi. Borci u vanredno dobroj kondiciji, dobro opremljeni. Ulivavaju povjerenje i ugodno djeluju. Pomalo im zavidimo. Kad se vratismo u naš štab, ukratko prokomentarisamo naše utiske. Kažemo: takve su izgledale i naše brigade i naši borci prije početka IV neprijateljske ofanzive. Danas izgledaju drukčije. Vjerovatno bi i Krajišnici slično izgledali da su preko njihovih leđa prešle sve one bure koje su nas bile i satirale od prvih susreta sa 369. divizijom. Uostalom, mi se odranije dobro znamo sa Krajišnicima.

Od prvih dana ustanka dijelila nas je samo Una. Često smo zajednički djelovali. Isti je to mentalitet i kvalitet boraca. A sada su iza nas već 34 dana bojeva, pokreta i marševa, u kojima je bilo i takvih iskušenja kada su ljudske snage stizale svoju kritičnu granicu. Sada smo opet pored Krajišnika. Istina, nismo snaga kao oni: brojno smo slabiji, kondicija nije na potrebnoj visini. No, ipak, takovi kakvi smo i toliko koliko nas ima — prekaljeni smo. Nikakva nova iskušenja neće nas iznenaditi.

Krajem 21. februara na položaje južno od G. Vakufa stigla je komanda 7. divizije a sa njom i 7. brigada; brigada je ostala u divizijskoj rezervi na prostori s. Pidriš — s. Mačkovac — s. Mračaj. 23. februara stigla je i 16. brigada; posjela je položaje s. Vukovsko — s. Malovan, frontom prema Kupresu. Ocijenili smo da je zadatak naše divizije da, zajedno sa 3. krajiškom brigadom, štiti lijevi bok i pozadinu glavnih snaga Operativne grupe (koja je još uvijek bila angažovana oko čišćenja preostalih neprijateljskih uporišta u dolini Neretve) i da istovremeno obezbjeđuje Centralnu bolnicu, koja se sa blizu 4.000 ranjenika razmjestila u širem rejonu Prozora.

Od 19. do 21. februara 8. brigada je bila raspoređena na prvobitnim položajima. Tih dana nismo očekivali da će neprijatelj biti aktivan jer nismo imali podataka koji bi na to ukazivali. Ziveli smo pod utiskom velikih uspjeha koje je postigla glavnina Operativne grupe. Razbijena su i uništena sva neprijateljska uporišta i garnizoni u dolini Neretve u trouglu Mostar — Prozor — Jablanica. Zadobijen je veliki ratni plijen. Pretpostavljamo da će neprijatelj, zbog pretrpljenih udaraca, još neko vrijeme biti u defanzivi, te da ćemo se odmarati poslije toliko napora.

Međutim, događaji narednih dana ruše naše iluzije i vraćaju nas u nimalo prijatnu realnost. Nastupnim dejstvima, preduzetim ujutro 21. februara iz pravca Bugojna ka G. Vakufu, neprijatelj otpočinje najkrvavije obračune u bici za ranjenike na prostoru između Gornjeg Vakufa i Prozora. Tada još nismo znali o kakvim se snagama radi, o njihovoj jačini, namjerama i ciljevima. Tek pošto se rat završio, iz zaplijenjene neprijateljeve dokumentacije, doznajemo više o angažovanju grupe »Fogl« (738. puk 717. njemačke divizije i 5. ustaški zdrug) i o ostalim snagama 717. njemačke divizije, koje su poslije nekoliko dana bile uvedene u borbu koristeći postignute uspjehe grupe »Fogl«.

Neprijatelj je otpočeo nastupanje u tri kolone. Desnokrilna se kretala u pravcu s. Planinice — rejon odbrane 1. bataljona, srednja u pravcu s. Tihomišlja — rejon odbrane 3. bataljona naše brigade, a lijevokrilna desnom obalom Vrbasa — u pravcu položaja 3. krajiške brigade. Desnokrilna kolona bila je nosilac ideje obuhvatnog manevra. Najvjerovatnije, njen zadatak je bio da zauzimanjem jakih topografskih položaja u rejonu s. Planinice, koje je držao 1. bataljon, izmanevriše odbranu 8. brigade i stvori što povoljnije uslove srednjoj koloni, koja je, uz podršku tenkova, nadirala u zahvatu ceste Bugojno — G. Vakuf. Za ostvarenje ovog manevra neprijatelj je u desnokrilnoj koloni angažovao 400—500 ustaša i Nijemaca, prema 140 ljudi koliko je brojio 1. bataljon.

Pretpostavljamo da je neprijatelj u proteklih nekoliko dana imao prilike da dođe do prilično tačnih podataka o borbenom rasporedu brigade, njenoj jačini, naoružanju i si. Ova pretpostavka mogla bi se prihvatiti utoliko prije ako se ima u vidu da se dosta domaćih ustaša nalazilo u formacijama obližnjih garnizona. Zahvaljujući tome i prilično pokrivenom zemljištu, neprijatelj je postigao djelimično iznenađenje, što je imalo za posljedicu da se 1. bataljon neorganizovano povukao i tako omogućio neprijatelju da ovlada s. Planinicom (bataljon je imao gubitke od jednog mrtvog i dva ranjena). Jedna četa bataljona bila je odsječena i tek se ujutro slijedećeg dana ponovo uključila u sastav bataljona.

Da je neprijatelj računao s iznenađenjem potvrđuje i to što napadu nije prethodila nikakva avio i artiljerijska priprema. Njegove kolone, vođene domaćim ustašama, dobrim poznavao-cima zemljišta, kretale su se prikriveno, nastojeći da što bliže podidu položajima naših dijelova i neopaženo izvrše prepad. Pored toga, nije slučajno da je neprijatelj svoj glavni udar usmjerio na slabije snage odbrane pravca G. Vakuf — Prozor. On je, pored ostalog, iz podataka morao doznati da su novopristigle jedinice 7. divizije malobrojne i dosta iscrpljene, a da je 3. krajiška brojnija i jača jedinica, koju treba natjerati na povlačenje obuhvatnim manevrom, pošto budu razbijeni položaji njenog lijevog susjeda. Osim toga, na donošenje rješenja o angažovanju glavnih snaga napadača lijevom obalom Vrbasa bez sumnje je uticao i elemenat zemljišta. Pravac Tihomišlje — Paloč — Vilića gumno — Prozor kraći je i pogodniji za manevar pješadije nego pravac G. Vakuf — Makljen — Prozor. Inače, na efikasniju podršku tenkova od G. Vakufa pa dalje

neprijatelj nije ni mogao računati. (Kasnije su naše jače snage postavljene u odbranu zone lijevo od Vrbsa, što je bilo bolje rješenje.)

Pošto je ovladao s. Planinicom, neprijatelj je imao povoljnije uslove da ostvari brži prodor u pravcu s. Tihomišlja, da zaobiđe lijevo krilo 3. bataljona i da mu izbije za leđa, što je i uradio. Ovim prodorom 3. bataljon je okružen i tek se po padu mraka probio. Lijevokrilna kolona, koja je udarila na položaje 3. krajiške, dočekana je jakom vatrom i pretrpjela je veće gubitke. Po padu mraka i u noći 22/23. februara 8. brigada se sređuje i zauzima položaje na liniji s. Uzričje — s. Paloč — s. Galečnica.

Slijedećeg dana u 08.00 ujutro neprijatelj, uz podršku tenkova, artiljerijske i minobacačke vatre, ponovo počinje da nastupa. Najjaču vatru koncentriše na položaje 3. bataljona u rejonu s. Paloč. Borbe su otpočele i na odsjeku 3. krajiške brigade. Cijelog dana vode se žestoke borbe. Poučeni iskustvom iz prethodnog dana, ne dozvoljavamo neprijatelju da obuhvatnim manevrom zaobiđe naše položaje. Izviđamo i kontrolišemo sve mrtve uglove i jaruge, jer nam to i diktira ispresijecano planinsko zemljište. Zahvaljujući izrazito velikoj brojnoj i tehničkoj nadmoćnosti, neprijatelj je u toku dana potisnuo dijelove brigade i po padu mraka probio se tenkovima u G. Vakuf. Ne sjećam se koliki su bili naši gubici. Krajišnici su, takođe, odstupili na nove položaje.

Krajem istog dana brigada dobija naređenje komandanta 7. divizije da u sadejstvu sa 7. brigadom protivnapadom odbaci neprijatelja sa dostignute linije i povрати izgubljene položaje. Sedma brigada, koja do tada nije bila angažovana u borbi, dobija zadatak da odbaci neprijatelja iz G. Vakufa. Trebalo je da protivnapad otpočne u 20.00 časova. Pripreme su bile izvršene na vrijeme.

Te večeri upoznao sam Pavia Ilića Veljka, koji je stigao na naš front kao delegat Vrhovnog štaba. Pošto se pozdravimo, pripita me šta mislim o predstojećem protivnapadu. Podsjetio me je na uspjeh 8. brigade u oslobođenju Slunja, dodavši: »Osma brigada je uzela na juriš Slunj, pa će, vjerujem, i večeras uspjeti«. Shvatio sam ga dobro. Situacija je bivala sve ozbiljnija. Bili smo spremni da damo sve od sebe. Samo, ona brigada sa Slunja i ova ovdje nisu se mogle ni po čemu mjeriti. Ona na Slunju imala je oko 1.350 odmornih i snažnih boraca, u četama po 100 pušaka i 6 puškomitraljeza, a ove čete istopile

su se na 40—50 boraca, veoma iscrpljenih. Po snazi vatre to više nisu čete, već vodovi sa Slunja. Činjenica je da brigada više nije brigada nego bataljon, a bataljoni su — čete.

Kad je pao mrak, krenusmo, prema zadatku, da napadnemo na neprijatelja koji je izbio na položaje u rejonu Paloč — Podovi. No, on se pod zaštitom mraka povukao sa ovih položaja (nije se usudio da zanoči na zemljištu nepripremljenom za odbranu) i brigada je udarila u prazno.

Ni protivnapad 7. brigade nije uspio. Oko 22.00 časa izvijestismo o situaciji komandanta divizije. Odmah dobismo novo naređenje komande divizije da još u toku noći 22/23. februara sa 2. i 3. bataljonom izbije na Oglavak, odbaci neprijatelja i zadrži Oglavak. Naš 1. bataljon dobio je zadatak da pojača položaje 7. brigade na sjevernim padinama Male Kobile.

Brigada je još u toku noći izbila na snježni masiv Oglavka (tt. 1517). Borci su se uz krajnje naprezanje peli uz njegove strme padine. Trebalo je savladati visinu od oko 800 metara. Dva dana su protekla gotovo bez ijednog časa predaha. Kretali smo se vrlo oprezno. Očekivali smo susret sa neprijateljem, jer je tog dana bio izbio na Oglavak. Međutim, po padu mraka povukao se i sa ovih položaja i zanočio u s. Planinici. Isturili smo osiguranja i napravili plan odbrane. Bili smo mokri od znoja, što nije bilo nimalo ugodno na visokom snijegu, mrazu i hladnoći. Nalomili smo borovine i založili male vatre da osušimo odjeću i obuću. U zoru neprijatelj je krenuo na Oglavak. Pravovremeno primijetismo njegovo nastupanje. Sačekali smo ga na bliskom odstojanju i iznenadnom vatrom razbili i natjerali u bjekstvo. Bio je potpuno iznenađen jer nije pretpostavljao da ćemo u toku noći izbiti na Oglavak. Kretao se vrlo neoprezno. Koristeći nastalu paniku, 2. i 3. bataljon produžili su gonjenje i ovladali s. Planinicom i na tim se položajima zadržali. Neprijatelj je ostavio 7—8 mrtvih, a bilo je i više ranjenih. Ovaj neočekivani uspjeh veoma se povoljno odrazio na moral boraca. U s. Planinici obezbijedismo jedan obrok hrane. Inače, dotur hrane na Oglavak, zbog dubokog snijega i loših prilaza koji vode preko planine Raduše, bio je vrlo težak.

Pošto se neprijatelj sredio, negdje polovinom dana, uz podršku artiljerijske i minobacačke vatre prešao je u protivnapad. Opet ga sačekujemo na bliskom odstojanju i odbijamo. U ovom sudaru imali smo i mi manjih gubitaka.

Toga dana vodile su se ogorčene borbe na odsjeku 1. bataljona i položajima 7. brigade. Naročito je bio jak pritisak ne-

prijatelja u pravcu s. Pidriša. Obaviješteni smo da su u toku dana pristigle 1. dalmatinska i 3. krajiška brigada da pojačaju položaje naše divizije.

I slijedećeg dana ostajemo na Oglavku; 2. bataljon drži položaje u rejonu s. Planinica, a 3. bataljon na sjeveroistočnim padinama Oglavka, u rejonu Luče polje. Naš 1. bataljon ostaje na ranijim položajima. Uočavamo taktičko-topografski značaj Oglavka u sklopu odbrane opšteg pravca G. Vakuf — Prozor. Preko Oglavka vodi konjska staza, koja preko planine Raduše (tt. 1664) izbija pozadi Male i Velike Kobile, koju drži glavnina snaga 7. divizije. Svjesni smo visoke odgovornosti i moralnih obaveza prema našim ranjenim drugovima razmještenim u pozadini, nedaleko iza našeg fronta. Oni računaju na nas, a mi na njihovo ozdravljenje i povratak u jedinice. Veliki broj boraca naše brigade je tamo. Želimo ih što prije vidjeti među nama.

U toku dana avijacija je u nekoliko navrata snažno bombardovala naše položaje. Imali smo gubitaka. Neprijatelj je izvršio napad na položaje 2. bataljona u rejonu s. Planinice. Poslije kraće borbe bio je odbijen. Najžešće borbe i dalje vode naš 1. bataljon i 7. brigada na sjevernim padinama Male i Velike Kobile, kao i 3. krajiška i 1. dalmatinska brigada. Neprijatelj ni ovog dana nije imao uspjeha. Njegovi naponi da probije ove položaje ostali su bez rezultata. Naši se uporno bore za svaku stopu zemlje. Odbrana je odsudna — ne smije se ni po koju cijenu dozvoliti da neprijatelj prodre u prozorsku kotlinu. To je odluka vrhovnog komandanta.

Borbe u toku 25. i 26. februara nešto su slabije po žestini. Krajem drugog dana neprijatelj uspijeva da ovlada nekim topografsko-taktičkim položajima u rejonu Male i Velike Kobile; 7. brigada je potisnuta na položaje u rejonu s. Pidriša. Na Oglavku veće aktivnosti nije bilo. Avijacija je u više mahova nadlijetala i bombardovala naše položaje. Iako neprijatelj stalno pokušava da obuhvatom ili obilaskom izmanevriše naše položaje i izbije nam iza leđa, zemljište to ne dozvoljava: zapadno od nas gotovo je neprolazno i za pješadiju, a prema istoku se ruši u duboku dolinu, kojom je, takođe, teško izvesti neki ozbiljniji manevr.

Slijedeća dva dana (27. i 28. februara) neprijatelj vrši sve jači pritisak na položaje brigade. Tih dana, kako smo kasnije doznali, on je uvodio u borbu svježe snage 117. divizije. No, dok je Oglavak bio u našim rukama, nisu bili sigurni ni desni bok, ni pozadina njegovih jedinica koje su nadirale od G. Va-

kufa ka Prozoru. Zato je želio da Oglavak blokira i izoluje naše snage na njemu, pa je svakodnevno intenzivno bombardovao naše položaje ne samo avijacijom već i dalekometnom artiljerijom. Ovo nam donosi nekada manje, a nekada osjetnije gubitke, najviše zato što je neprijatelj fiksirao naše položaje i pratio naš rad, tako da je bilo teško izbjeći nalete avijacije. Osim toga, nije bilo mogućnosti za unutarnji manevar — bili smo prikovani na prilično uskom prostoru.

Posljednjih dana osjećamo da su naponi dostigli kritičnu granicu. Iza nas je već 8 dana i 8 noći bez odmora. Gotovo smo i noću i danju na nogama. Dubok snijeg i hladnoća ne dozvoljavaju da se prilagne i odmori. Noću se temperatura spušta ispod nule. Voda se zamrzava u čaturici. Za takve uslove nema opremu ni 10% boraca. Odjeća je mahom slaba, poderana. Ima gotovo bosih boraca. Naravno, oni brzo ispadaju iz stroja. Tih dana hrana se obično sastojala od jednog komadića sirovog mesa, koji bi svako na svoj način pržio na vatri čim padne mrak. Besanica, slaba ishrana, odsustvo lične higijene, dubok snijeg, brzo su iscrpljivali već ionako u borbama istrošenu fizičku snagu. Borbeni redovi se sve više smanjuju. Svako jutro kolona od desetak premrzlih boraca, poneki na nosilima, napušta vatrenu liniju brigade. Oni fizički slabiji i iscrpljeniji nisu mogli da izdrže duge zimske noći. Zore su ih zaticale nepomične, zauvijek prikovane na snježnom pokrivaču, pored ugašene vatre. Njihova neobrijana, ispijena i izmučena lica teško su se mogla prepoznati.

Osma brigada se borila protiv dva neprijatelja. Zima je bila neprijatelj broj jedan — ona je na Oglavku izbacila iz stroja dva puta više ljudi nego vatreni udari neprijatelja. Uslovi pod kojima se tih dana brigada borila bili su teži i složeniji nego kod ostalih jedinica Operativne grupe. Njeni položaji bili su oko 500 metara na većoj visini od položaja ostalih jedinica, što je u zimskim uslovima značilo mnogo. Dotur hrane danju bio je gotovo nemoguć. Za posljednjih 8 dana brigada nije primila ni jedan topli obrok tečne hrane. Samo visoka svijest, samoprijegor i spremnost na najveće žrtve mogli su izdržati ovakve napore. Bilo je divnih primjera junaštva. Jedan omladinac umire u rovu od snijega i ne dozvoljava da ga odnesu u bolnicu. »Hoću da umrem tu, među vama, u borbenoj liniji« — bile su njegove posljednje riječi.

Prvog marta dobismo smjenu. Vrhovni komandant mislio je o nama, o našim naporima. Stigao je bataljon 16. brigade i

bataljon 3. krajiške. Borbe su tog dana bile veoma žestoke duž čitavog fronta. Na Oglavku je bilo prividno zatišje. Ipak bilo nam je žao što napuštamo položaj, iako ćete jedva imaju 30 boraca, a neke i manje. Kolona je krenula oko 16.00 časova. Prebacili smo se do s. Vukovsko i s. Ravno, gdje smo se razmjestili. Poslije 9 neprospavanih noći — jedna noć pod krovom. Čađave i siromašne kućice, sa golim zemljanim podovima, činile su nam se vanredno lijepe i udobne. Poslije toliko vremena i prvi topli obrok tečne hrane.

Odmaramo se i slijedeći dan. U noći 3/4. marta dobismo naređenje da se ponovo vratimo na Oglavak. Brzo smo krenuli. Obaviješteni smo o ozbiljnosti situacije, koja je postala veoma kritična za odbranu. Nužna je hitna intervencija glavnih snaga Operativne grupe. Odluka o protivudaru već je donijeta. Jedinice 1, 2. i 3. divizije usiljenim maršem hitaju na određene položaje. Zato je i naša, iako već davno prepolovljena brigada, došla u obzir za učešće u konačnom obračunu. To nam daje snage da i mi požurimo.

Oko 08.00 časova 4. marta opet smo na Oglavku. Treba da se priključimo lijevokrilnoj koloni, koja je, po planu protivudara, imala zadatak da opštim pravcem Oglavak — Luče polje — Tihomišlje izvrši udar u dublju pozadinu grupacije neprijatelja koja je bila izbila do linije Vilića gumno — Pidriš — Crni vrh, i tako sadejstvuje centralnoj i desnokrilnoj koloni, izvršiocima glavnog zadatka. U sastav lijevokrilne kolone ulazila su dva bataljona 3. krajiške, jedan bataljon 16. i 8. brigada. Sadejstvo unutar naše kolone je utvrđeno i zadaci su precizirani; pristupamo njihovom izvršenju.

Neprijatelj je procijenio opasnost koja bi mogla da se pojavi iz pravca Oglavka u vidu udara u pozadinu i desni bok njegovih snaga, pa je preduzeo protivmjere. Privukao je i tenkove gdje mu je to zemljište omogućavalo. Otpočela je žestoka borba, koja je trajala naredne noći i narednog dana.

Bilo je očito da neprijatelj nastoji da se što organizovanije izvuče; njegovi protivnapadi nižu se jedan za drugim. Podržan jakom artiljerijskom vatrom i avio-udarima, pokušavao je da što dalje odbaci naše snage od komunikacije. 5. marta brigada je vodila borbe u rejonu Tihomišlja. U vazduhu se stalno smenjivalo 10—12 »štuka«. Imali smo 2 mrtva i 6 ranjenih. Neprijatelj je pretrpeo osjetne gubitke.

Krajem ovog dana glavnina neprijatelja već se izvukla u pravcu Bugojna. Pred nama su ostali samo zaštitni dijelovi.

Ideja o manevru kojim bi se odsjekle, okružile i uništile glavne snage neprijatelja — nije mogla biti do kraja realizovana. S obzirom na odnos snaga i ostale uslove pod kojima se ostvarivala, to je bio realan ishod ove istorijske bitke. Osnovni cilj odbrane pravca G. Vakuf — Bugojno bio je postignut. Protivudar je izveden u pravi čas i na pravom mjestu, što je bilo od presudnog značaja za dalji razvoj događaja. Obuhvatni manevar preko Oglavka primorao je neprijatelja na ubrzano izvlačenje. Ovo još više potvrđuje da je držanje Oglavka i po cijenu većih žrtava — bilo posve opravdano.

U ovoj bici, kao i u svim ranijim koje su vodile jedinice naše mlade armije, moral je bio odlučujući faktor. Pobijedila je visoka svijest izražena u krajnjim naporima i samoodricanju svakog pojedinca i jedinica u cjelini. Volja vrhovnog komandanta da se neprijatelj po svaku cijenu zadrži, tuče i razbije prenijela se na svakog borca i starješinu. Ona je pretvorena u djelo.

*

Dolazila je noć i sa njom gusta zimska magla. Na širokom poprištu jedne od najslavnijih bitaka oslobodilačkog rata, vladala je tišina.

Dok je neprijatelj prikupljao svoje razbijene snage, prebrojavao svoje redove, naše brigade su kretale u suprotnom pravcu — ka Neretvi.

Osma brigada napustila je Oglavak ujutro 6. marta. Oko 06.00 časova prorijeđeni bataljoni su bili postrojani za pokret. Visoka stabla crnogorice štitila su jedinice od izviđanja iz vazduha. Obišao sam stroj. Najviše radi toga da vidim kakvo je raspoloženje, kako izgledaju lica ratnika koji imaju iza sebe gotovo puna dva mjeseca napornih bojeva i marševa. Natčovječanjski naponi ostavili su traga na licu svakoga od njih. No, još jedna dobivena bitka uliva povjerenje u konačnu pobjedu. Zato su i ovoga jutra njihovi pogledi vedri. Nije bilo pitanje hoćemo li nazad na Baniju ili dalje u planine Hercegovine i Crne Gore — u neizvjesnost. To je govorilo o visokoj svijesti, o čvrstom i nepokolebivom moralu.

Ispred nas je stajala maglom i snijegom pokrivena Raduša. Ona nas je odvajala od Prozorske kotline, kamo smo se uputili. Bili smo u dilemi. Zaobići je značilo je pješaćiti 2—3 časa više. Nama se žurilo. Željni smo odmora. Riješismo da je savladamo

i tako skratimo put. Trebalo se probijati kroz gustu maglu i debeli snježni pokrivač. Pomoću karte i busole utvrdismo azi-
mut kretanja. Izdata je komanda za pokret. Kolona se gubila
u magli savlađujući prve uspone. Na nekim mjestima gazili smo
snijeg do pasa. Mazge, naš ratni plijen, nisu izdržale — uvalile
su se do trbuha u snijeg i tu ostale. Ipak, imali smo sreću, marš
se završio uspješno.

Po završenom maršu brigada se rasporedila u s. Jakličima.
Osmog marta održano je savjetovanje u štabu 7. divizije, na
koje su došli štabovi 7, 8. i 16. brigade. Bio je to topao i srdačan
susret. Nismo se našli na okupu otkako napustismo položaje na
Baniji. Imali smo dosta da kažemo — na savjetovanju i van
njega. Polagao se račun o izvršenju zadataka u proteklim boje-
vima, o gubicima, moralno-političkom stanju jedinica, opremi,
naoružanju, ishrani. Stab divizije nam je saopštio da će se jedi-
nice nekoliko dana odmarati. To vrijeme trebalo je iskoristiti
da se riješi ono što je bilo najaktuelnije za jedinice.

Poslije trodnevnog odmora brigada je dobila zadatak da
prati ešelone ranjenika Centralne bolnice, kao njihova nepo-
sredna zaštita. Krajem dana 10. marta brigada je sa prvim eše-
lonom ranjenika stigla na Neretvu u rejon Jablanice. Tu je bio
podignut privremeni prelaz. Prebacivanje ranjenika i bolesnika
preko Neretve trajalo je 4 noći i 3 dana (11, 12, 13. marta). Kao
pomoć za prebacivanje ranjenika brigadi je bilo dodijeljeno 450
zarobljenih italijanskih vojnika. Njima nije bilo lako rukovoditi
zbog nepoznavanja jezika. Bilo je teško i zbog ishrane — morali
su se zadovoljiti neslanom čorbom od konjskog mesa. Zato su
ponavljali neprekidno: »Mandare, mandare«. A naši su im od-
govarali: »Nema mandare«.

Za sve vrijeme prelaza preko Neretve avijacija je bila
veoma aktivna. Danju je neprekidno nadlijetala mjesto prelaza,
mitraljirala ga i bombardovala. Zbog toga je bilo gotovo nemo-
guće prebacivati ranjenike — sem po cijenu većih gubitaka.
Očigledno, avijacija je imala zadatak da uspori prebacivanje i
onemogući korišćenje prelaza dok ne pristignu neprijateljske
jedinice koje su nadirale iz pravca Konjica, Prozora, Mostara i
Prenja, nastojeći da što prije izbiju na odsjek prelaza i okruže
i unište naše snage u dolini Neretve. No, neprijatelj je stigao
dockan i udario u prazno. Prebacivanje ranjenika izvršeno je u
najvećem redu. Dok su neprijateljevi čelni odredi izbijali na
mjesto prelaza, dotle su prednji ešloni ranjenika, pravcem s.
Luge — s. Krstac — s. Bijela — Boračko jezero, izbijali na je-

zero. Prekasno je neprijatelj procijenio ideju Vrhovnog štaba o manevru i svojim glavnim snagama dockan izbio na Neretvu. Tako je izgubio i posljednju bitku u planiranoj IV ofanzivi, koja se za njega završila potpunim neuspjehom.

Put duge i isprekidane kolone ranjenika bio je veoma težak i dramatičan. Broj lakih i teških ranjenika poslije bitke na Neretvi znatno se povećao. Tačna evidencija se nije mogla voditi, jer se stanje svakodnevno mijenjalo. Ni vremena ni uslova nije bilo za to.

Ranjenicima se priključilo i 800—1.000 oboljelih od pje-gavca. Pjegavac je bio naš novi, veoma opasni neprijatelj. U ta-danjim uslovima oboljeli nisu mogli biti izolirani. Sto se moglo uradilo se, ali ne toliko da su se posljedice mogle spriječiti. Ko-lona tifusnih bolesnika kretala se istom stazom kojom su se kre-tale i kolone ranjenika, jer drugog rješenja nije bilo. Oni su najviše remetili disciplinu kretanja, dok konačno nije došlo do miješanja pokretnih ranjenika, tifusara i zdravih boraca koji su pratili i nosili ranjenike. Svi su oni odsjedali zajedno u kolibama i pojatama na koje bi nailazili, dijelili obroke hrane, lijekali i konačili pored jedne vatre, pomagali jedni drugima u kretanju i si. Time se nad ranjene drugove nadnijela nova opasnost. Na tijela iscrpljena od zadobijenih rana ustremila se podmukla bolest. Epidemija nije štedjela nikoga, ni ono malo sanitetskog osoblja i ljekara. Oboljevali su borci, komandiri, komesari, a komande i štabovi postajali su sve malobrojniji.

Brigade 7. divizije, koje do prelaza Neretve nisu imale re-gistrovan ni jedan slučaj oboljenja od tifusa, vodeći zaštitničke borbe i pomažući u prenošenju ranjenika uskoro su pretvorene u kolone tifusara. Požar epidemije se naglo širio. Jedinice Ope-rativne grupe, koje su ofanzivno dejsstvovala i kretale se ispred kolone ranjenih i oboljelih — ostale su pošteđene. Najviše su stradale 9. dalmatinska i 7. banijska divizija, koje su nosile ra-njenike i bile u zaštitnici.

Tih dana gledao sam veoma dramatične i potresne scene, osjetio vrhunska stradanja čovjeka bačenog u vrtlog surovog rata, izvrgnutog najtežim iskušenjima, nedaćama, duševnim i fizičkim patnjama koje su ga danima i noćima vodile ivicom između života i smrti. Fizička i psihička glad, bolovi od rana koje su se đubrile, zaudarale, visoka temperatura sa kojom su se u hodu borili oboljeli od tifusa — iscrpijavali su snagu, uni-štavali nerve, pretvarali ljudska tijela u skelete, koji su se vukli ogrnuti gunjem ili otrcanim čebetom, sa užagrenim očima, što

su neodređeno i bojažljivo kolitale u dupljama ispijenih, potamnjenih lica. Iscrpljeni od gladi i bolesti, mnogi tifusari nisu bili u stanju da kontrolišu svoje postupke. Najviše ih je progno strah od gladi. Pješaćili su danima i noćima sa temperaturom od 40 i više stepeni. (Znam jednog preživjelog koji je pješaćio sa temperaturom od 42°; pošto ie prebolio tifus, nekoliko mjeseci je bio nijem). Izgubili su svako mjerilo za opasnost, postajali apatični prema sebi, životu i okolini. Nisu obraćali pažnju ni na neprijateljsku avijaciju, koja je čitave dane, poput lešinara, kružila nad kolonom ranjenih i bolesnih. Čim bi zastali, okupljali bi se i ložili vatre ne vodeći računa o posljedicama. Nekada su svojim vatrama izazivali požar u šumarcima ili kakvoj pojati gdje bi odsjedali. Mnogi su i od toga stradali.

Bradati četnici su se prikradali noću, puzeći kroz stenjake i poput gladnih hijena nalijetali na osamljene, omanje grupice bolesnika i ranjenika. Ti amoralni zlikovci nisu imali obzira ni prema ranjenim borcima: pokušavali su da mučkim napadima iskale svoj bijes nad nemoćnima, da se kamom dokopaju njihovih grla.

Zima je, takođe, činila svoje. Staza kojom su se kretali ešeloni ranjenih i bolesnih prelazila je preko visokih obronaka Prenja, koji su još bili pod snijegom. Noći su bile hladne, a vatra samo prividna utjeha. Pored nemoćnih ruku i očiju uprtih u nju — ona se brzo gasila, a sa njom se gotovo uvijek gasio i po neki ljudski život.

Ipak, moglo bi se reći, najteža iskušenja doživljavali su nepokretni teški ranjenici. Njih je bilo oko 1.200. Nepomični, trpeći užasne bolove od zagnojenih rana, morali su da izdrže na nosilima put od oko 70 km — koliko je iznosila prva etapa od Neretve do s. Odžaci (Belimići), gdje se bila razmjestila bolnica Vrhovnog štaba. I pored sve brige, njima nije mogla biti ukazana ni najpotrebnija njega.

Posebno je bilo teško prenošenje nepokretnih ranjenika uskim planinskim stazama, koje su se pele ili spuštale nekad i više od 500 m. Put je iscrpljivao i nosioce i ranjenike. Iscrpljenost, izmorenost i glad ispriječili bi se pred savješću i neograničenom ljubavlju prema ranjenom drugu. Prevazići te zapreke, nije bilo uvijek moguće. Sjećam se dobro jednog od mnogih slučajeva.

Na nosilima je bio Marko, delegat voda 7. brigade 7. divizije. Dok su ga drugarice nosile uskom stazom pored jednog

ambisa, jedna je od njih posrnula i pala, a ranjenik je izleteo sa nosila i pao u ambis dubok oko dvadeset metara. Ostao je nepomično ležeći na jednoj stijeni. Našao sam se u blizini. Zastao sam za trenutak, jer sam prepoznao to krvavo lice u rukama drugarice, čijeg se imena ne sjećam. Ona je glavu mrtvog druga stezala uz grudi i gušila se u suzama. Osjećala se krivom. Njeno blijedo i uvelo mlado lice, njene sitne i slabašne ruke govorile su da se od nje nije moglo zahtijevati više. I ta mrtva glava, kada bi mogla da progovori, oslobodila bi je krivnje. Marko je bio veoma cijenjen i voljen borac. Bio je vrlo mlad. Četnički metak ga je ranio u slabinu u borbi na Prenju. Ostavio je tek pola godine staro dijete i drugaricu na Baniji. Bili smo dobri drugovi od djetinjstva. Njegov grob ostao je nepoznat, ali ne i zaboravljen.

Na putu od Neretve do Boračkog jezera bilo nam je najteže savladati prostor od doline riječice Idbara do s. Gornje Bijele. Njega dijeli masiv planine Ljubine i Siljevice (k. 1.402) sa visinskom razlikom od preko 1.000 metara. Bio je potreban cijeli dan da se savladaju ovih 8—10 km. Grebeni su bili prekriveni snijegom. Staza kojom smo se kretali bila je 6—8 km udaljena od neprijateljskog garnizona u Konjicu, a u vazdušnoj liniji približavala se i na 4 km. Nije se mogla koristiti planinska staza koja se spuštala bliže garnizonu, već je trebalo verati se i uz vrlo strme padine, negdje i puzeći. Šestog dana teškog i naporenog marša, 19. marta, avijacija je bila izuzetno aktivna. Mitraljirala je i bombardovala od prvih jutarnjih sati do pada mraka. Avijaciji se pridružila i dalekometna artiljerija garnizona Konjic. Ona je vrlo precizno zasipala ugaženu stazu kojom su se probijali borci sa nosilima, tifusari i konji s tovarima.

Sjećam se jednog u nizu stepenasto poredanih uspona, koji nas je stajao najviše žrtava. To je bio nagib od oko 45°, pokriven snijegom, dug oko 400 metara. Lijevo i desno su se dizale stijene tako da se nije moglo zaobići. Nagib je neprekidno zasipala precizna artiljerijska vatra. Vjerovatno, neprijatelj je imao mogućnosti da vrlo dobro osmatra kretanje kolone. Ginuli su ljudi u hodu i na nosilima. Veoma su mnogo stradali konji, koji su prenosili ranjenike ili sanitetski materijal i kuhinje. Obično bi se pogodeni konj survao zajedno sa tovarom niz strmu padinu i tako se preturao do samog podnožja. Pretpostavljam da je toga dana moglo biti preko 50 žrtava. Pokret se nije smio obustaviti i čekati mrak. Moralo se ići naprijed, jer je neprijatelj svakog časa mogao napraviti prodor iz pravca Konjica i presjeći kolonu.

Zbog toga smo po dolasku u s. Bijelu osjetili veliko olakšanje, ali i zamor. Dobijen je kratak predah — moralo se dalje, jer je cilj marša, za slabo pokretne i nepokretne, bio još veoma dalek.

*

Konačno se 21. marta 7. divizija, po naređenju VS, razmjestila na nešto dulji odmor; 8. brigada bila je u s. Razićima, a raspored svih jedinica divizije odgovarao je potrebi da se osigura prostorija gdje je bila razmještena Centralna bolnica. U ovim rejonima divizija se zadržala 10 dana. U to vrijeme u njoj se razbuktava epidemija pjegavca, koja će trajati nekoliko tjedana, nanijeti joj osjetne gubitke i smanjiti pokretljivost i borbenu sposobnost do nepredviđenih razmjera. Kad smo stigli na ovu prostoriju bilo je prošlo oko 12 dana otkako su se jedinice susrele s prvim tifusarima na Neretvi. A inkubacija od pjegavca traje do 15 dana. I zaista, poslije 3—4 dana epidemija se počela naglo širiti.

Prva je na udaru bila 8. brigada, pošto je prva i došla u kontakt s bolesnicima. Broj oboljelih se svakodnevno povećavao. Svega 5—6 kućica i pojata malog planinskog sela Razića pretvorene su u karantin. Razumije se, nedovoljan da primi sve oboljele. Zato smo nove slučajeve upućivali u divizijsku, a nešto i u Centralnu bolnicu. Za samo 10 dana oboljela je polovina ljudstva brigade. Povećavao se broj smrtnih slučajeva. Prvenstveno su podlegli najiscrpljeniji.

Ishrana je sada postala još akutniji problem. Kada je trebalo da postane presudan činilac u njezi i oporavljanju bolesnika i zdravih boraca, ona je potpuno zatajila. Najčešće se pripremala neslana i prazna supa, s parčedom ovčijeg mesa — pa i to neredovno. Nedostajalo je povrća, a o hljebu nije bilo ni govora. Nekada je protekla sedmica i više a da ga nismo vidjeli. To je donosilo avitaminoze i skorbut, unosilo strah i paniku od gladi. Prvih dana dobismo nešto namirnica iz oslobođenog Nevesinja i Kalinovika. Utrošili smo ih za nekoliko dana, vodeći računa da velikom broju ranjenih drugova obezbijedimo bar minimalne zalihe.

I ovo planinsko područje bilo je pasivno. Zemljište u zahvatu izvornog toka Neretve je izrazito planinsko, pa ni stanovništvo, inače rijetko naseljeno, nije imalo šta da jede u ovo doba godine. Naročito kada se ima u vidu i broj okupatorskih i četničkih vojnih formacija, koje su tuda vršljale i pljačkale mjesećima.

Nakon 10 dana brigada je napustila s. Raziće i pomjerila se desetak kilometara uzvodno, desnom obalom Neretve, i razmjestila u s. Zabrdani, Tinje i Sitnik. Na ovoj prostoriji ona se zadržala od 1. do 10. aprila. U Zabrdanima smjestili su se štab, brigadna ambulanta i 1. bataljon. Smještaj je bio veoma loš: svega 2—3 seoske kućice s nekoliko pojata. Selo se nalazi na malom proplanku veoma strme, djelimično pošumljene desne strane kanjona, kao prikovano na litici. Odatle se mogao vidjeti samo mali dio neba i suprotna strana kanjona — ne više od 500 m vazdušne linije. Duboko ispod sela šumi i divlja Neretva. Olovno i sivo nebo, puno kiše, spustilo se nad kanjon. Sve to negativno je djelovalo na psihu ne samo oboljelih nego i zdravih boraca.

Pored pjegavca pojavila se i epidemija dizenterije. Unijeli su je rekonvalescenti i bolesnici — tifusari, koje je progonila glad do besvijesti. Trpali su u usta sve do čega bi stizali: neoprano korijenje, natrulo i pokvareno konjsko meso, koje bi sami kidali sa uginulog konja i pržili na vatri, te nedopečeno jeli. Zbog svega ovog broj smrtnih slučajeva svakodnevno je bio u porastu. Počela je da popušta svijest, a sa njom i disciplina. Kriza je dostigla vrhunac. Ljudi su se pretvarali u ruševine. Mladići i djevojke, dojučerašnji bombaši i smioni borci, ličili su na starce. Mnoge sam znao još iz djetinjstva, sada sam ih jedva prepoznavao. Pri susretu bi obično ćutali — nekima bi potekle suze.

Ni štab brigade nije mogao da utiče na ovakvo stanje. Epidemija pjegavca je i njega napala. Obolio je komesar brigade Sukrija Bijedić, zamjenik komandanta Rade Grmuša Rara, zamjenik komesara Stanko Kreća. Oni su upućeni u Centralnu bolnicu. Ostali smo samo Bogdan Perović, član politodjela, i ja. Nešto kasnije obolio je i Bogdan. Ne znam kako sam ostao pošteđen od te strašne bolesti.

U ovoj mučnoj situaciji dolazi do postepenog razvedranja. Vratio se u brigadu jedan broj komandira, komesara i boraca koji su kao ranjenici bili u Centralnoj bolnici. Pojačan je partijsko-politički rad. Otpočelo se i s radikalnim mjerama u borbi protiv epidemije pjegavca i dizenterije, zahvaljujući sanitetskoj ekipi Vrhovnog štaba koja je došla u brigadu. Poslije duljeg vremena organizovano je kupanje i šišanje boraca, pranje i čišćenje odijela. Pošto se smanjio broj ranjenika u Centralnoj bolnici, mogla se pojačati njega i ishrana bolesnika. Sve to doprinijelo je da se stanje u brigadi počelo popravljati, da su

lica postala vedrija. I vrijeme je otopljavalo. Približavao se kraj najtežim stradanjima i patnjama.

Brigada je 11. aprila izvršila pokret u pravcu Uloga. Poslije marša od dvadesetak kilometara rasporedila se na novoj prostoriji. Stab brigade, sa 1. i 2. bataljonom, smjestio se u s. Ulog, a 3. bataljon u s. Strane. Ovdje su i higijenski uslovi i ishrana bili povoljniji, pa se i stanje boraca vidno popravljalo. Vraćali su se rekonvalescenti i oporavljeni ranjenici iz divizijske bolnice i bolnice VŠ. Sve to utjecalo je da se popravi i moralno-političko stanje, da poraste borbeni duh brigade. Borci su počeli da priželjkuju akcije.

U 11.00 časova 17. aprila primili smo naređenje VŠ da sa brigadom krenemo u pravcu Zaborana, Glavatičeva i Čičeva, da sa te prostorije protjeramo četnike, a zatim da se razmjestimo nešto južnije, u širem rejonu s. Kruševljana. Pokret smo izvršili u 16.00 časova. Raspoloženje u brigadi bilo je kao nekada pred polazak na akciju. Poslije duže pauze sukobićemo se s neprijateljem, a borci 8. brigade trebalo je da se prvi put sukobe sa četnicima.

Drugog dana marša u 19.00 časova stigismo na određenu prostoriju. Već se spuštala noć. Naša prethodnica sukobila se s grupom četnika, koji su se poslije kraćeg puškaranja povukli. U 05.00 časova 19. aprila bataljoni su krenuli na zadatak: 1. bataljon da pročisti s. Zaborane i Česim i da u toku dana produži sa čišćenjem u pravcu Čičeva; 2. bataljon da pročisti Čičevo i Kulu i da se zadrži na toj prostoriji; 3. bataljon zadržan je u rezervi.

U toku 19. aprila 1. bataljon, čisteći Zaborane, naišao je na grupu četnika s kojom je došlo do kraćeg vatrenog sudara. Četnici su se povukli u šumoviti predio planine Crna gora. Zaplijenjen je 1 puškomitraljez i 2 karabina. Mali trofej, ali ohrabrujući u prvim akcijama poslije krize. Bataljon je produžio od Zaborana na Česim i u 23.00 časa stigao u Glavatičevo.

2. bataljon je u napadu na s. Čičevo naišao na grupu od oko 100 četnika. Poslije kraće borbe i ova je grupa razbijena i natjerana u bjekstvo. Četnici su se preko s. Kule povukli za s. Borke.

Slijedeća dva dana nastavili smo sa čišćenjem i pretragom određene prostorije. Pronašli smo i neka skloništa sa hranom, konzervama i makaronama. Vjerovatno, sljedovanje koje su četnici dobijali od Italijana. Ne baš velika zaliha. Mi smo je utrošili za nekoliko dana.

3. bataljon upućen je 21. aprila u pravcu s. Kruševljana sa zadatkom da pretrese taj rejon i da se razmjesti u Kruševljanima. Idućeg dana primili smo izvještaj da je njegova patrola od 4 borca, u kojoj su se nalazili zamjenik komandira jedne čete i puškomitraljezac, naišla na četničku zasjedu kod s. Zaborana i da su puškomitraljezac i zamjenik komandira, pošto su bili teško ranjeni, pali četnicima u ruke i strijeljani. Odmah smo donijeli odluku da se sa ostala dva bataljona uputimo u tom pravcu. Pretpostavljali smo da bi naš malobrojni bataljon takođe mogao biti napadnut. Pokret smo izvršili rano u zoru slijedećeg dana. Riješili smo da usput pretresemo pošumljeni predio Crne gore, s. Bare i Zaborane. U toku ove akcije četnici su u dva maha pokušali da nam pruže otpor, ali smo ih obuhvatnim manevrom razbili i natjerali u bjekstvo. Pri tom smo zarobili jednog ranjenog četnika. Na saslušanju je priznao strijeljanje naših boraca. Rekao je da su bili mučeni, iako su obojica bili teže ranjeni, ali da su se junački držali: nisu htjeli odgovarati na postavljena pitanja, a puškomitraljezac je onesposobio svoje oruđe kad je vidio da će biti zarobljen. S junačkim držanjem ove dvojice drugova upoznali smo cijeli sastav brigade. Ova je vijest uzбудila svakog. Mržnja prema četnicima i želja za osvetom prenijele su se na cijelu brigadu.

Na određenj prostorijski zadržali smo se do 28. aprila. Svakodnevno smo bili u pokretu, pretraživali teren i onemogućavali četnicima pristup do naseljenih mjesta. Hrana se bila znatno popravila. Mesa je bilo u izobilju, ponešto i kruha. Razumije se, sol nismo više ni pominjali. Čovjek se navikava na napore, pa i da jede neslanu hranu. Ove akcije, iako manjeg značaja, poslije preživjele krize predstavljale su pravo osvježanje za čitavu brigadu. U ovo vrijeme javilo se samo nekoliko slučajeva pjegavca. Naučili smo i na život i borbe na planinskom zemljištu. Planina i duboki riječni kanjoni nisu više predstavljali bauka. Intendanti su postali snalažljiviji. Oživio je i ideološko-politički rad. Borbeni duh i moralna snaga brigade sve su se više osjećali.

U 18.00 časova 28. aprila dobili smo naređenje komande 7. divizije, prema kome je trebalo da krenemo na višednevni marš. Brigada je otpočela marš slijedećeg dana u 6 časova ujutro opštim pravcem: Kruševljani — Ulog — Kalinovik — Dobro Polje. Poslije dvodnevnog marša 1. maja je stigla na prostorijsku s. Varoš — s. Dobro Polje — s. Boljanovići, sa zadatkom da zatvori pravac Trnovo — Kalinovik. Prvi bataljon se razmjestio u s. Varoš, 2. bataljon u s. Dobro Polje, a 3. bataljon u s. Bolja-

novići; štab brigade sa prištapskim dijelovima bio je u s. Mušićima. Ova su sela bila naklonjena četnicima, a kako nam je i teritorija bila nepoznata, morali smo više voditi računa o mjerama obezbjeđenja.

Bio je to početak maja 1943. godine. Štab 7. divizije nalazio se u s. Šivolji; 7. brigada u rejonu Obalj — Ulog, a 16. brigada u širem rejonu s. Jeleča. Na ovoj prostoriji divizija je ostala do 5. maja. U međuvremenu imali smo još jedno savjetovanje u štabu divizije, drugo poslije bitke na Neretvi. Na savjetovanju je, pored ostalog, konstatovano da je kriza koja je bila zahvatila diviziju zbog epidemije pjegavca dosta srećno prebrođena, iako je odnijela mnoge žrtve. Bez sumnje, ovi gubici bi bili neuporedivo veći da je neprijatelj nastavio s pritiskom, koji je prekinuo po izbijanju na Neretvu. Ta okolnost je omogućila da se ranjenici i bolesnici relativno brzo oporave i u većini vrate u matične jedinice. U brigade divizije bilo se već vratilo oko 1.000 boraca. Očekivao se i skori povratak preostalih. Jedinice su ponovo postale pokretljive i sposobne za teške marševe, napore i borbe. No, još se svi nisu oporavili, još je bilo potrebno njege i odmora za premorene organizme. A toga više nije bilo — na pomolu su bili novi, još teži napori i stradanja. Poslije sloma IV ofanzive, neprijatelj je kovao planove za novu, još žešću V ofanzivu. Njegove kolone bile su već u pokretu.

Stanko BJELAJAC